

IMATGES DE LA FI

IMATGERIA ESCATOLÒGICA DE L'ART A LA FI DEL S.XX

PROGRAMA DE DOCTORAT: COMPORTAMENTS ESCULTÒRICS;
L'ARTICULACIÓ DE LA DIVERSITAT

BIENNI: 1997/1999

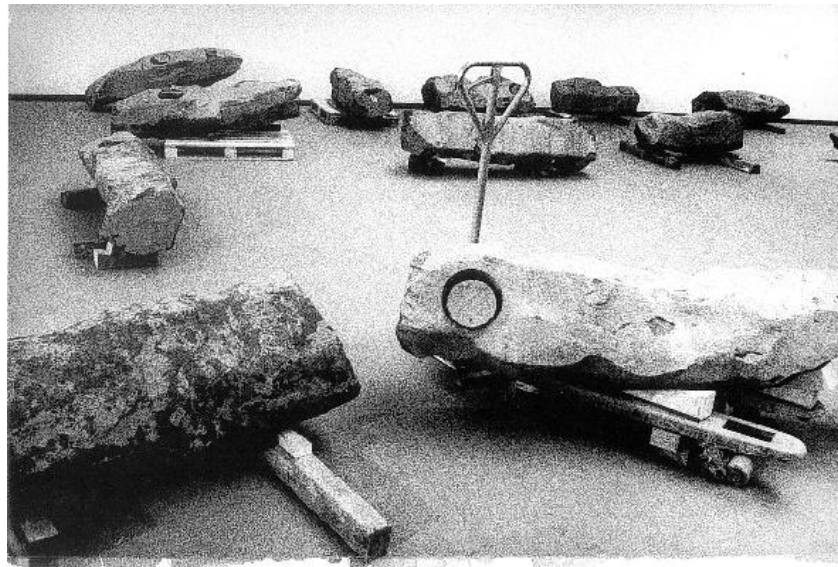
DEPARTAMENT D'ESCULTURA
FACULTAT DE BELLES ARTS
DIVISIÓ DE CIÈNCIES HUMANES I SOCIALS
UNIVERSITAT DE BARCELONA

Autor: SALVADOR JUANPERE

Director de Tesi: Dr. ALBERT VALERA

Barcelona 17 d'abril 2003

LA IMATGE DE LA FI *CONCLUSIONS*

Joseph Beuys **El final del Segle XX**¹ 1983

¹ L'obra *Das Ende des 20. Jahrhunderts*. (El final del segle XX) fou mostrada per Joseph Beuys per primer cop a l'exposició "Der Hang zum Gesamtkunstwerk" (La tendència a l'obra d'art total) presentada per Harald Szeemann a la Kunsthalle de Düsseldorf i a la Galeria Schmela, del 28 de maig al 30 de juliol del 1983.

NOTES FINALS

Els esdeveniments de l'actualitat internacional, en el moment de finalitzar la present TESI, inevitablement han de projectar damunt d'aquestes conclusions un halo cojuntural que en traci un cert sentiment de catàstrofe i de fracàs. D'amarg, i d'altra banda, involuntari sentiment de premonició.

En diversos moments del present treball ja he aplicat als productes artístics comentats una condició inherent de "*consciència anticipadora...*"² dels esdeveniments i de les situacions de la nostra vida i el nostre món, però els darrers hi confereixen una agra projecció de fatalisme.

Si ja en els capítols primers de la Tesi vèiem com la imatgeria finalista i escatològica al voltant de l'any mil, posava en escena les malvestats apocalíptiques situades més enllà dels Temps, podríem dir que part de l'art del segon mil·lenni que acabem de viure, no ha canviat substancialment d'estratègia. Efectivament, cert art del nostre present continua mostrant-nos invariablement unes imatges infernals, apocalíptiques, violentes i replegades dins d'una arcaica disposició escatològica.

La imatgeria de l'art d'aquests temps darrers del Segle XX incorpora un ampli registre de tragèdia, de mort, una formulació catastrofista que troba les

² Salvador Pàniker

seves referències immediates en els temps de les avantguardes d'entreguerres, a començaments de segle, però que es veu validada, actualitzada i premonitzada pels desastres naturals, els nous paradigmes ambientals, les noves malalties i nous conflictes derivats de la tecnologia, i altres amenaces inherents a aquests temps de final del segle -i de mil·lenni- que acabem de viure.

Dos esdeveniments de l'actualitat més primerenca del nou segle XXI : l'11 de Setembre i aquesta guerra recent de l'Iraq, posen un contrapunt inesperat de violència extrema, apocalíptica, en els nostres dies que d'una banda contradiu favorablement les tesi ultraliberals de la fi de la història, però d'altra banda confereix a la feina de l'artista el paper actualitzat –i esgarriós- de consciència premonitòria.

La meva idea inicial, en escollir el tema del present treball, era mirar d'establir una confrontació visual entre certes formulacions artístiques *contemporànies* situades en aquest final del Segle XX i una certa consciència *kitsch* de la renovada por mil·lenarista que anava prenent peu en el nostre entorn a mesura que la xifra rodona del 2000 s'aproximava. La raó d'aquesta tria fou escollida per, diguem-ne, circumstàncies històriques: al cap de forces anys d'haver acabat els estudis de Belles Arts i després d'una colla de pràctica artística i docent se'm presentava l'ocasió i la motivació per a redactar aquesta Tesi. Fer-ho a les envistes de l'any 2000 no podria ser una circumstància negligible...Per altra part sempre he tingut com a artista -i com a persona- una certa desviació apocalíptica...Apocalíptic

en el sentit econià: Apocalíptic és aquell qui sent una inclinació per dissentir³.... Les dues condicions, doncs, es reuniren en una, de manera que així nasqué el “tema” del treball: LA IMATGE DE LA FI. Un títol-marc dins del qual enfocar una curiositat personal d’apropament a les propostes més agosarades i més recents de l’art dels nostres dies. (Aquesta circumstància seria utilitzada també com a catarsi personal, com a punt final d’una etapa d’apropament cap al pensament científic com a motor i fugida endavant de la pròpia obra.....) Es tractava, en definitiva, d’incidir en aquest moment d’una certa consciència personal de maduresa creativa i pedagògica per a dotar-se d’un ampli registre d’informació visual sobre el nostre temps artístic. I enfocar la mirada cap aquella mena de treballs “escatològics” per veure-hi la seva connexió antropològica amb la pre-modernitat o si més no, la seva voluntat de crònica dels temps.

La qüestió era: ¿De quina manera l’art recollia aquest sentiment de final, banal o no, lleuger o dur, concentrat o derivat cap a pressupostos escatològics de més curt o llarg abast....? Filosòficament sòlids o en una posició nihilista més desenfadada....? En fi. El sentiment catastrofista i percepció finalista dels temps es veuen projectats als productes artístics d’avantguarda dels nostres dies...?

Tot fent camí el treball ha pres la seva pròpia veu, un dictat que m’ha dut a obrir diverses vies, més de les previstes i que, pel capteniment emocional que el treball anava agafant en mi, no m’ha permès aconduir els diversos capítols vers un aprofundiment ni més concloent, ni més exhaustiu . M’ha semblat que el treball

³ Umberto Eco Apocalípticos e Integrados Tusquets BCN 2001 p . 28

obria excessivament els seus braços com per a oferir una visió degudament enfocada de cadascun dels seus capítols, però m'he deixat endur per la pròpia capacitat de sorpresa davant del material dels artistes i de les obres que la recerca m'anava posant a l'abast. Els interessos dispers de l'art i els artistes, els seus comportaments contraposats, el panorama heterogeni del moment actual, han desbordat la meua capacitat sintètica. He de dir, però, que he vist abastament acomplerta i assolida la intuïció del punt d'arrencada. Certament immerses a la "marea finalista" del canvi de segle i de mil·lenni, moltes obres d'art fixaven profusament imatges catastròfiques, escatològiques, finalistes, corrosives, extremadament cruels, desolades, desesperades, accidentals fruit d'un gran sentiment de soledat i d'orfenesa (...?). Però també se m'ha presentat una conclusió nova, sense previsió: que l'art d'un període de temps concret augura situacions per venir, s'erigeix en prospectiva, avantposa imatgeria, actua d'icona de la "consciència anticipadora...", pre-figura un espai de temps situat en el futur. Aquesta circumstància –com he dit- la posen a prova els esdeveniments terribles que succeeixen al món en el moment de redactar les presents conclusions.... (finals de març del 2003).

Tanmateix, aquestes conclusions no són l'únic punt d'arribada que puc aportar a la redacció de la Tesi, és tal volta, i paradoxalment, el seu aspecte de més estricta atemporalitat: l'art actua, encara, com a imatge de l'insondable, de les pors, les amenaces i les intuïcions de l'espècie humana davant d'un món hostil a la felicitat, a la justícia, a l'equilibri i al benestar. D'aquesta forma donarem la raó a

Nietzsche a qui abastament hem fet referència, especialment al capítol IV quan ens parla de l'art com *una taula de salvació de la insuportable construcció de la realitat que ens proporciona la nostra ment*. I donarem raó també a Virilio en la seva apreciació “estètica” del desastre, així com en la manera de percebre la catàstrofe formant part de l'experiència quotidiana de la modernitat.

Però pensarem també en Arthur Danto i la seva teorització sobre la fi de l'art. Fi d'*una mena* d'art, és a dir, aquella expressió de l'experiència estètica que està connectada amb la concepció històrica de l'art, però pensarem sobretot en Gadamer i ens quedarem amb el seu positivisme lúcid: *Qualsevol final de l'art és sempre el començament d'un art nou*.

A MANERA DE RESUM

L'estructura de confecció de la Tesi ha estat organitzada de forma que el gruix de presentacions d'*imatges finalistes* comenci al capítol 6è, concretament amb l'obra *El final del Segle XX* de Joseph Beuys. M'ha semblat escaient d'emprar aquesta imatge de l'artista alemany com a punt d'arrencada simbòlic del treball, perquè es tracta d'una de les darreres obres de l'artista, realitzada l'any 83, que, podríem dir, es situa al *començament del final* del Segle XX, i per la seva voluntat de projecció metafòrica cap als nous Temps, actua de recapitulació, de testament, i de guspira per a reflexionar en termes de prospectiva, tant pel que fa a la vida com pel que fa a l'art. Quant a les imatges comentades, i al període temporal comprès, la tesi acaba en la data –mítica, ja- de l'11 de setembre del 2001.

La tesi està estructurada en dues parts.

La Primera, que va fins al capítol V, fa un recorregut sobre diversos àmbits antropològics, del pensament i o de la filosofia que actuen a la manera de “coixí” o de paisatge sobre el qual situar la intenció exposada en el treball: la visualització del sentiment finalista. Aquests primers cinc capítols ja van introduint oportuna i progressivament imatges d’obres d’art en relació amb els diferents temes exposats, que s’hi poden relacionar i que seran comentades i agrupades als capítols finals amb més profunditat.

Al capítol VI comença l’exposició i anàlisi de les imatges d’art que constitueixen el gruix argumental del present treball. Aquest recull d’imatges ha estat agrupat en quatre temàtiques que m’han semblat determinants a l’hora d’expressar la complexitat visual i conceptual dels treballs seleccionats.

Les quatre temàtiques són:

LA IMATGE DE LA FI DELS TEMPS

LA IMATGE DE LA FI DE L’ART

LA IMATGE DE LA MORT I DE LA MORT DE DEU

LA IMATGE DE LA CATÀSTROFE.

I PART

CAPITOLS I i II

Finalisme i Mil·lenarisme

Escatologia i Origen

Els dos primers capítols fan una immersió en la idea del mil·lenarisme i el finalisme i s'imbriquen en l'escatologia i l'origen, és a dir, en aquells elements antropològics que ens connecten amb les nostres sensacions més elementals: la mort, la idea de fugacitat i la necessitat de transcendir a través de la consciència i les nostres obres..... Es tracta d'una posada en escena de la idea de representació final dels Temps, un tema que, com ha dit Humberto Eco “*...no és altra cosa que una il·lusió òptica associada al fet que ens sabem mortals.*”

En aquests dos capítols es referencien les bases històriques - o antropològiques- del sentiment finalista. Hi anotem les pors associades al mil·lenarisme, a les previsions apocalíptiques i com l'art ja se'n fa imatge en els períodes més foscos de la nostra cultura. També hi apareix el tema de l'escatologia i veiem com aquest tema és recurrent a les representacions de l'art de tots els temps, fins avui mateix i de quina manera els artistes el tracten com un eufemisme de la mort.

CAPITOL III

Del romanticisme a Gadamer

Al capítol III es fa una prèvia de l'autor en la qual s'anuncia que el treball es planteja a la manera d'investigació sobre la pròpia curiositat en el tema. És a dir, que ha estat plantejat de forma intuïtiva i que hom espera que les expectatives puguin acomplir-se, que aquests primers capítols han actuat a la manera d'organització d'un paisatge dins del qual situar el material artístic que es va recollint. A partir de la redacció d'aquest tercer capítol comença la recerca d'imatges, una recollida que va superar les primeres expectatives i que m'ha obligat a fer una tria molt escrupulosa.

Aquest capítol farà una aproximació al concepte del romanticisme i situarà aquest període de la història com el punt d'inflexió a partir del qual l'art del període modern es fa ressò del pensament finalista. D'altra banda s'hi traça un recorregut per diferents pensadors que especialment -a partir de Kant com a fonament de la filosofia moderna- han especulat sobre el concepte de final, és a dir *sobre la consciència de la naturalesa finita de l'home i la paradoxa de l'animal que pensa* i com aquest sentiment de finitud es va traslladant fins al pensament dels nostres dies. Aquesta galeria d'autors pel que fa a les categories finalistes en matèria de filosofia, arriba fins a H.G.Gadamer, un dels autors del nostre temps que més m'ha subjugat per la seva capacitat d'optimisme i de fe en les capacitats creatives humanes...

CAPITOL IV

Nietzsche, nihilisme i fi de l'idealisme

El capítol IV fa un parèntesi monogràfic en el filòsof modern que ha projectat més influència en el pensament de la contemporaneïtat: Frederic Nietzsche, un pensador que fa una aproximació, jo diria que misericorde, a l'home modern que, orfe ja de veritats absolutes, és llançat a les inclemències d'un paisatge del qual s'ha relegat la imatge d'un Déu protector. Així neix la propagació del nihilisme modern, i l'art s'investeix d'una aura que li atorga el paper de substitució de la divinitat i de remei davant "*la insuportable construcció de la realitat que ens proporciona la nostra ment*".

També es fa referència en aquest capítol al poeta Baudelaire i se'l presenta com "l'inventor" de la modernitat.

En aquest capítol comencen a intercalar-se imatges d'obres que fan una referència explícita a la mort o la mort de Déu, especialment en l'apartat en el que es parla del nihilisme. Els treballs artístics que hi van apareixent vénen acompanyats de comentaris emmarcats. Així el discurs va avançant paral·lelament.

CAPITOL V

Modernitat, postmodernitat i fi del període històric.

En el capítol V, la figura de Baudelaire actua d'enllaç amb l'anterior i d'aquesta forma entrem a pensar la transició des del concepte de modernitat cap al de postmodernitat. Bàsicament es refereix a la pèrdua de consciència històrica. En el capítol es vol traçar un dibuix del comportament postmodern i explicitar amb imatges com aquest fa una lectura de les trajectòries de l'art del passat. El capítol es

centra en reflexionar la fi de la idea d'art modern. S'hi parla del tema de la originalitat, de la unicitat de l'obra d'art, de com aquests sentiment s'imbrica amb la idea del *final de la història*...i com apareix una nova "modalitat" d'artista i de productes artístics de comportaments a-dogmàtics...

II PART

CAPITOL VI

La imatge de la fi dels temps

El capítol VI tracta la imatge artística associada a la Fi del Temps prenent com a punt d'enllaç amb el capítol anterior la idea de *la fi de la història* de Fukuyama. A partir de l'obra *El final del S.XX* de Beuys s'inicia un recorregut visual que va des de l'any 1983-1989 –*El Final del Segle XX* de Beuys i aterrament del mur de Berlín- i acaba amb la presentació d'alguns treballs meus sobre el concepte de Temps, sobre la idea de fi de Temps i que es cavalquen amb l'acabament del segle XX.

Entre mig, s'efectua un recorregut sobre una diversitat d'obres de diferents autors que proposen una evocació del pas del temps, la seva finitud, la una idea de fragmentació temporal....

CAPITOL VII

La fi de l'art i la seva imatge

Aquest capítol comença amb una petita reflexió sobre el concepte de “crisi” inherent a l’art dels nostres Temps, i com es relaciona aquesta percepció amb els concepte nou de la Fi de l’Art , especialment proposat per Arthur Danto. És a dir, la dissolució del paradigma modern. O la voluntat i l’afany de realitzar art que ja no siguin obres d’art. És a dir, l’art de després del final de l’art.

El capítol selecciona un recull d’artistes que poden actuar com a “il·lustradors” d’aquest final de l’art i han estat separats en dos apartats que defineixen dues menes d’actitud: Aquells que presenten una imatge de “dissolució” de l’art del període històric, podríem dir-ne artistes que ironitzen, i aquells que aborden aquest final com una mena de situació catastròfica, o de “naufregi”, per a emprar una metàfora de l’artista Kabakov.

CAPITOL VIII

La imatge de la mort i la fi de Déu

Al capítol VIII es tracta bàsicament de la imatge il·lustrativa de la mort. En aquest apartat s’hi presenten també aquelles obres que fan una referència explícita a la mort de Déu. Es tracta de posar en imatges certa referència al pensament Nitzschenià, es fa, per tant un recorregut per les obres d’art d’aquests temps que presenten la imatge de la mort, especialment ocasionada per aquells flagells que estan conjunturalment lligats al nostre final de Segle: noves malalties, la ciència, la guerra....

En aquest capítol s'inclou un apartat titulat "*el sentit brutal del món*" en el qual , com també en el capítol IX, es mostra un balanç d'imatges extremes dels mitjans de comunicació que presenten situacions de mort, conflictes i tragèdies humanes dels darrers temps del Segle XX. Aquesta referència immediata de la realitat circumdant, vol aparèixer com a detonant de la producció artística que es presenta i, alhora, com a testimoni d'uns temps d'especial densitat apocalíptica.

CAPITOL IX

La imatge de la catàstrofe

Finalment, el capítol IX , acaba presentant una nova entrega d'imatges provinents de la premsa amb situacions catastròfiques. Aquest darrer capítol tracta de les imatges de l'art que fan referència a la guerra, a les catàstrofes i a la incidentalitat en les quals es pot visualitzar aquesta sensació especular: com les produccions més radicals de l'art recullen aquesta sensibilitat per la catàstrofe. El capítol acaba amb un fet determinant en el context històric del segle XX: l'atemptat de l'11 de Setembre. Aquest esdeveniment restarà per a la història com el punt de culminació d'aquest segle alhora que haurà estat capaç de generar molts canvis en el model d'ordre mundial. Ha estat un fet de cabdal importància del qual l'art s'ha fet especial ressò. L'he utilitzat en el treball com a punt final.

CONCLUSIO FINAL

CONCLUSIONS

Per a redactar aquestes línies concloents voldria expressar el sentiment de dualitat de què he estat pres al llarg de la redacció d'aquest treball.

Evocar les situacions escatològiques, catastròfiques, letals... del nostre món a través de les manifestacions de l'art ja és de per si voler passejar-se per la corda fugissera del funambulista.

Hom vol conciliar el sentiment de tragèdia inherent a l'espècie humana amb el gaudi de les produccions més afinades de l'esperit.

Però la vida d'aquest final de segle -la vida de tots els temps....?- tal i com ho manifesten les imatges que ens metrallen avui des dels mitjans de comunicació, ´és presa d'un tan alt grau de barbàrie, violència i malvestat que difícilment podríem pensar que l'art sigui present encara en el comportament humà.

L'espècie humana, aquesta criatura bipolar que debat la seva identitat entre la mecànica simiesca i la consciència divinitzada, recorre els Temps amb una convuls instint exploratori que la fa deambular endavant i enrere sense remei en un viatge circular. Dues forces ens empenyen, com contrapesos indefugibles: la voluntat d'especular i l'instint de destruir. *Apol·lini i dionisiac*, dues cares que són el permanent balanceig d'aquesta moneda, la qual sembla perseguir possibilitats altres d'existència, de civilitat, que sempre són vanes quimeres.

L'art –segons Nietzsche- és l'instrument de glorificació d'aquest afany. Només l'art ens salva de la insuportable realitat.

Confio que el present treball visualitzi aquesta *Tesi* final: L'art del nostre temps, no solament és la constatació més descarnada de l'estat del món actual, sinó que n'és el seu

contrapès lúcid. A través de la visualització de les atrocitats, les seves inabastables violències, la constatació de la mort, les noves plagues bíbliques, els productes artístics d'aquest final de Segle XX ens presenten una imatge "d'un infern" metafòric com a càstig, a la manera de les il·lustracions medievals.

Hi ha un cert paral·lelisme entre la nostra por laica davant la irrupció d'un nou mil·lenni i les pors de l'any mil. Un conducte ancestral ens sotmet a la pressió de les convencions del calendari. Previsions apocalíptiques o ciència, aquí es presenta el flagell de l'insondable, la por instintiva de sentir-nos sols a l'Univers.

Quin és aquest infern, i a quin càstig ens remet l'estat d'exasperació, tragèdia i ocàs que "*imagina*" l'art d'aquest final de Segle?

L'art vol ser la sutura a la gran ferida de l'ésser humà. És l'artefacte compensador a l'esclat de la consciència.

En aquest final de Segle XX, i tal com s'ha apuntat en el present treball, hem assistit a la clausura de tantes construccions intel·lectuals -final de la filosofia, de la història, de l'art, de la història de l'art ...- que ens pot semblar que ja no queden ressorts on mantenir l'equilibri. Ho deia al començament: ens movem en la corda del funambulista, però aquest vaivé insegur ens ha procurat una mirada de més perspectiva sobre nosaltres mateixos.

Al final d'aquest trajecte oscil·lant, avesats a la inestabilitat, i veient *l'infern* estès sota els nostres peus, ens adonarem de la magnitud dels nostres *pecats*.

Ens referíem a Nietzsche i el seu sentit brutal del món: només la percepció estètica ens en deslliura. Així, en aquest estat de desequilibri permanent entre la voluntat metafísica del pensament i l'instint per a la barbàrie, l'ésser humà va fent via per aquesta corda

CONCLUSIONS

suspesa. Són les dues cares de la moneda, apol·línica i dionisíaca, les que mantenen el canto viu d'aquesta força que es contraresta.

El present treball ha indagat en les manifestacions dels artistes d'aquest final de segle, no ha estat difícil trobar-hi totes les gradacions de l'horror, la barbàrie, la malaltia, el sofriment i la mort humanes, unes imatges d'apocalipsi contemporani que ens posen en connexió igualitària amb períodes remots de la història. L'art n'ha estat sempre el cronista, actua de consciència col·lectiva, de ressort d'alarma, i per dir-ho en paraules del poeta Rimbaud :*és com un parallamps que recull les energies circumdants*. Què en fa l'art d'aquests *síntomes mòrbids dels temps...?* Els posa a la consideració dels contemporanis. I ho fa ben sovint distorsionant, exagerant, provocant per a fer-se sentir, tal com diu el filòsof Gadamer. No podria ser d'altra manera. Per això tan sovint es mostra escatològic, agressiu, salvatge, sarcàstic, irreverent, descarnat, perquè així és la realitat del món. Qui no compren això tampoc comprendrà l'art del passat i si tan sovint hi ha la percepció general que l'art es mor, que ha arribat al seu final, és perquè la mateixa vida ens sembla extingida en la seva capacitat generadora.

Hem parlat de la mort de l'art, d'aquest art que mor a cada instant, a cada època, que es fa anacrònic davant de cada nova irrupció, davant de l'ardidesa dels nous plantejaments que semblen arraconar els precedents, hem parlat de l'extrema fugacitat dels productes artístics, de la permanent reconsideració de tot allò fet.... no és això un símptoma preclar que l'art reneix a cada moment?

Qualsevol hipotètica fi de l'art serà el començament d'un art nou, ha dit Gadamer. Per aquest art nou hem fet un petit excurs. Al llarg d'aquest treball, hem vist que

s'erigeix en imatge especular del món del final de Segle XX i hi hem pogut reconèixer l'extrema simetria establerta amb aquests temps de traspàs. Hem vist com aquest art es manifesta amb una àmplia voluntat inestètica, o des de l'estètica de la lletjor, però no pot ser d'altra manera quan les imatges que percebem de la realitat, de la societat mateixa, són d'un dramatisme descarnat que esborronen. *Everithing is wrong*, apunta una obra de l'artista Kakobsen, l'accepció, traduïda com a dolent, pecaminós, injust, equivocat, defectuós, inoportú, sense raó, culpable....podria ser la visió que els artistes tenen de l'actualitat del nostre món. Però un altra obra, la de l'artista Bruce Nauman, del 1967 incorporava el següent text en lletres lluminoses: *El vertader artista ajuda el món a revelar les veritats místiques...* Entre aquestes dues voluntats d'interpretació del món es mou l'art dels nostres dies. Des de la seva facultat hipersensible, el material artístic carrega les seves bateries i d'aquí n'ergeix també la seva capacitat visionària

L'art actua de consciència anticipadora. Noves formes de barbàrie són encara possibles i l'art ho expressa des d'un "infern" d'escepticisme lúcid: *coses que passen*, deia el filòsof Virilio a finals d'aquest treball.

Noves formes de fer art emergiran, inimaginables avui, l'art seguirà movent-se en aquest balanceig desequilibrat, com un ressort necessari, indispensable, a la salut de l'espècie humana, perquè, i per dir-ho en paraules de Pessoa, *com a motiu de tenir ànima*, només ens *queda la contemplació estètica de la vida...*⁴

⁴ Fernando Pessoa *El llibre del desassossec* Quaderns Crema BCN 2002 p . 15

CONCLUSIONS

Unai Sasuategui **Esperando el fin**⁵ 2003

Salvador Juanpere i Huguet
Sant Cugat del Vallès, Dijous Sant 17 d'abril del 2003

⁵ Aquesta és la darrera imatge que m'ha vingut a les mans i que relaciona el títol de l'obra amb el tema de la Tesi. Es tracta d'un treball fotogràfic d'una jove estudiant i que incloc com a punt final d'aquesta conclusió, pel seu dramatisme però també com una esqueixa oberta des de la qual podem mirar, amb tendresa, una imatge del món i les noves formulacions de l'art. El seu permanent regenerar-se.
Catàleg Llistes d'Espera Fundació Vila Casas Barcelona març del 2003